

УДК 34:004.77

Ірина Шульга,

мол. наук. співроб. НБУВ

ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДКРИТОГО ДОСТУПУ ДО НАУКОВИХ РЕСУРСІВ У ГАЛУЗІ ПРАВА

У статті досліджено історію та сучасний етап розвитку репозитаріїв і часописів відкритого доступу з правничої тематики. Подано інформацію стосовно довідників, що містять дані щодо відкритих наукових електронних ресурсів, а саме: Electronic Journals Library, DOAJ, ROAR, OpenDOAR. Окрему увагу приділено юридичній науковій періодиці України.

Ключові слова: цифровий ресурс, електронний архів, відкритий доступ, програмне забезпечення.

Сучасний період розвитку інформаційної сфери суспільства характеризується стрімким зростанням обсягів електронних документних ресурсів. Значна їх кількість існує лише в глобальних комп'ютерних мережах. Поява Інтернету сприяла глибоким перетворенням, які можна порівняти лише зі змінами, що відбулися в результаті винайдення алфавіту й друкарської машини. Це не було просто технологічною революцією: обидва винаходи вплинули й продовжують впливати на економічну, соціальну, культурну та політичну структуру більшості регіонів світу. Інтернет змінив звичні методи отримання інформації, ініціював появу нових засобів доступу людей до знань. Дедалі більша частка припадає на інформацію, яка створюється, циркулює та зберігається лише в електронному вигляді. Особливо це стосується наукової інформації. Спеціалісти Британської бібліотеки стверджують, що до 2020 р. 90 % усієї нової літератури буде видаватися тільки в цифровій формі [5].

Глобальний характер сучасних змін сприяє насиченню соціосфери інформацією за рахунок об'єднання інформаційних ресурсів усіх країн. Суспільство приходить до усвідомлення важливості організації вільного доступу до інформаційних масивів. Інтернет змінив звичні методи одержання інформації, видозмінив засоби доступу людей до знань, прискорив прогрес у всіх суспільних сферах, ініціював появу нових цінностей, тенденцій і проблем.

Ініціатива відкритого доступу до наукової інформації виникла ще на початку 90-х років та активно розвивається й дотепер, здобуваючи дедалі більше прихильників у світі. Її виникнення було пов'язане з проблемами повноцінного наповнення бібліотечних фондів – з одного боку. При цьому фінансування бібліотечних установ «не встигало» за «інформаційним бумом» – закономірними процесами зростання інформаційних потоків, збільшення кількості наукових публікацій і друкованих журналів. Ці процеси породжували супутню проблему зберігання літератури в бібліотечних книгосховищах – з'явилася потреба в розширенні площ, особливо для універсальних наукових бібліотек. З іншого – наукову спільноту поступово переставала задовольняти традиційна форма оприлюднення наукових результатів – публікація в паперових журналах – через її недостатню оперативність та доступність широкому колу читачів. З кінця минулого століття зростаючі темпи отримання важливих наукових результатів у різних науках (передусім у фізиці, біології, інформатиці) актуалізували проблему більш оперативного їх поширення для наукової спільноти, ніж це було можливим через традиційні журнальні публікації [3].

Серед перших проектів вільного поширення наукової інформації – ініціатива 1991 р. американського фізика П. Гінспарга, який виступив з ідеєю створення безкоштовного електронного архіву препринтів для фізиків-ядерників. У результаті сервер електронних публікацій з фізичних дисциплін – arXiv [12], створений у Національній лабораторії ЛосАламос (США), нині найбільший безкоштовний архів електронних публікацій наукових статей та препринтів з фізики, математики, астрономії, інформатики та біології, який налічує 736 347 матеріалів. Варто нагадати й про те, що саме в цей цифровий репозитарій російський математик Г. Перельман розмістив дві свої праці, що містили доведення теореми Пуанкаре, які принесли йому 22 серпня 2006 р. найвищу математичну премію (премію Філдса).

Процеси глобалізації ринку науково-інформаційних ресурсів та формування світових видавничих монополій, які беруть свій початок з останньої чверті ХХ ст., призвели до появи кризових ознак у академічній галузі. За таких умов учені провідних країн світу в альянсі з академічними бібліотеками єдиним фронтом почали вдаватися до масових антимонопольних дій, головною серед яких став рух за відкритий доступ до результатів наукових досліджень.

Поштовхом до поширення ініціативи та перетворення її на масову став так званий «бунт учених» проти зростання цін на наукові журнали,

у результаті якого книгозбірні змушені були скорочувати передплату, оскільки їхній бюджет не встигав за зрощанням видань. В основі «бунту» лежало усвідомлення вченими того факту, що вони пишуть статті, редагують і реферують їх, потім заради наукового спілкування передають їх видавництвам для опублікування. Останні ж своєю ціною та ліцензійною політикою створюють перешкоди для обміну знаннями, порушуючи цим самим «неписаний договір з науковим співтовариством» – видавці несуть відповідальність за доступність наукових доробків для всієї наукової спільноти – чим сповільнюють прогрес науки і, урешті-решт, завдають шкоди всьому суспільству.

У результаті було висунуто ідею, що Інтернет дає вченим можливість обійтися без комерційних видавництв, завдяки розміщенню повідомлення про результати своїх досліджень на сайтах організацій, наукових об'єднань чи навіть особистих сайтах. Висловлювався також аргумент, що більшість досліджень фінансується державним коштом, переважна частина передплати на періодичні видання для установ (через бібліотеки) теж сплачується державою. Відповідно, урядові органи кожної держави не лише мають право, але й зобов'язані втрутитися й вимагати від авторів зробити доступними у відкритому доступі свої статті, якщо вони виконані як дослідження, що фінансуються державним коштом. Це саме стосується й університетів, які можуть висувати відповідну вимогу до своїх штатних співробітників, якщо дослідження виконане в межах планів закладу, у лабораторіях закладу.

Могутній поштовх розвитку Open Archive дала Будапештська ініціатива [1], що була проголошена під час конференції в Інституті відкритого суспільства в Будапешті 1–2 грудня 2001 р. Конференція розглядала різні шляхи наукової комунікації в епоху Інтернету, зокрема пошуки моделей оперативного та дешевого поширення наукових знань (через препринти та постпринти наукових рецензованих статей, а також інших наукових публікацій – тез дисертацій, матеріалів конференцій тощо). Відкритий доступ розглядається як доступність літератури через публічний Інтернет, що дає змогу «будь-якому користувачеві читати, завантажувати, копіювати, розповсюджувати, друкувати, шукати чи через посилання зв'язуватися з повними текстами статей, використовувати їх для індексування, при створенні програмного забезпечення чи будь-яких інших законних цілей без фінансових, юридичних чи технічних бар'єрів, крім тих, що пов'язані з доступом до Інтернету. Єдине обмеження на відтворення й розповсюдження стосується копірайту – надання авторам права контролювати цілісність своєї роботи та права на посилання та цитування».

До ініціативи, підписаної учасниками будапештської зустрічі, долучається дедалі більша кількість приватних осіб – 5575 (на 17 квітня 2007 р. їх нараховувалося 4413) та науково-дослідних організацій – 604 (на 17 квітня 2007 р. – 395).

Отже, Будапештська ініціатива рекомендує двосторонній підхід до її реалізації:

1. Самоархівування – створення архівів наукових публікацій на серверах університетів чи центрів, що збирають архівовані праці;

2. Запровадження та підтримка наукових журналів, які надають вільний доступ до своїх матеріалів.

Архіви відкритого доступу – це електронні репозитарії, що містять зібрання наукових ресурсів, які можуть містити вже опубліковані та неопубліковані статті, дисертації, підручники, методичні розробки та інші документи, які їхні автори чи організації, де вони працюють, бажають зробити загальнодоступними, знявши всі фінансові та технічні перепони [4].

Будь-який архів відкритого доступу можна сконфігурувати так, щоб він забезпечував глобальну інтероперабельність, використовуючи протокол, розроблений міжнародною спільнотою в рамках Open Archive Initiative (OAI) – Ініціативи відкритих архівів, і відомим під назвою OAI Protocol for Metadata Harvesting (OAI PMH) – Протокол для збору метаданих. В усіх архівах даного типу можна вести пошук за допомогою пошукових систем, які знаходять праці, розміщені в OAI-сумісних архівах, незалежно від того, з якого регіону вони надійшли.

Технічна інфраструктура для первинної організації архіву закладу вже розроблена, тому витрати на неї мінімальні. Для організації архіву існує декілька безкоштовних програмних додатків, розроблених з використанням відкритих програмних кодів.

Найбільш відомими й широко використовуваними з них є пакети Eprints (<http://www.eprints.org>) та Dspace (<http://www.dspace.org>), що були розроблені в Університеті Саутгемптона та Масачусетському технологічному інституті, відповідно. Доступні й інші безкоштовні додатки з різною функціональністю.

Найчастіше репозитарії асоціюються з університетами (науковими інституціями), а їхній зміст – із науковими та навчальними документами (статтями, передусім дисертаціями). Однак є репозитарії, які виконують інші функції (соціальні, меморіальні, інформаційні тощо). Так, громадська організація може створити інституційний репозитарій власних документів чи напрацювань. Публічна бібліотека може збирати та впорядковувати, наприклад, цифрову колекцію історичних документів громади

свого населеного пункту. Навчальний заклад, крім репрезентації наукових здобутків, може створити також архів е-портфоліо своїх студентів [11].

Репозитарії можуть бути:

- інституційними (належати одній установі: університету, інституту, лабораторії, організації);
- тематичними (охоплювати галузь знань чи окремі дисципліни);
- урядовими (належати державним структурам для зберігання та організації доступу до урядових документів);
- агрегаційними чи міжінституційними (належати консорціуму університетів).

Відповідно до даних довідника ROAR (Registry of Open Access Repositories), на даний час у світі нараховується вже 2168 репозитаріїв відкритого доступу [16]. ROAR – портал, що уніфікує доступ до репозитаріїв з усього світу, який був створений та підтримується University of Southampton (UK). Пошук у довіднику можна здійснювати: за географічною ознакою, за програмним забезпеченням, а також за контентом. У результаті детального вивчення було встановлено, що країни Європи представили (932 репозитарії), Північної Америки (471), Азії (443), Південної Америки (99), Океанії (75), Африки (48). Портал репрезентує дані стосовно українських архівів, яких нині нараховується 42.

Динаміку розвитку та збільшення кількості архівів відкритого доступу можна прослідкувати ще за однією авторитетною базою – The Directory of Open Access Repositories (OpenDOAR) [15], що підтримується Ноттінгемським університетом і містить наразі 2167 архівів. Щомісяця до цього каталогу додаються 23 нових репозитарії, але й вилучаються сім старих, які не оновлюються або не відповідають критеріям. Україна представлена в цій базі 29 репозитаріями. Лідерами у створенні репозитаріїв є такі країни, як Німеччина, Польща, США, Великобританія, Канада, Іспанія, Франція, Бразилія, Японія. Цей довідник уможливує пошук за різними категоріями: тематикою, географічною ознакою, програмним забезпеченням, мовою, контентом, типологічною ознакою. Саме в цій базі репрезентовано 131 архів, у яких відзеркалено цифрові матеріали з питань політики та права.

Деякі роки тому в Україні було створено перший вітчизняний гарвестер OAI (<http://oai.org.ua>), що індексує метадані з національних архівів і забезпечує глобальний пошук наукової інформації (статті, навчальні матеріали, презентації, розділи монографій та підручників тощо). Ця система підтримується Інститутом програмних систем НАН України та Житомирським державним університетом ім. І. Франка

в рамках виконання проекту «Електронна бібліотека вищого закладу освіти інтегрована в Європейські освітньо-наукові бібліотечні системи». У цій базі станом на 19.02.2012 р. містяться документи з 25 архівів (до речі, станом на 15.07.2009 р. репрезентовано наукові ресурси з дев'яти архівів, а на 02.11.2010 р. – представлено цифрові колекції з 16 архівів) [6]. Пошук можна здійснювати за назвою, автором, датою або ж за всіма полями. Так, під час внесення ключового слова «право» система представила 370 документів.

Отже, архіви відкритого доступу уможливають оперативну роботу з цифровим змістом і швидко підготовку онлайн-навчальних матеріалів, електронних часописів і книг, забезпечують потужну читацьку аудиторію, інтеграцію до глобальних наукових баз даних, зменшують наукову ізоляцію і створюють нові можливості для спільних наукових проєктів.

Журнали відкритого доступу здійснюють експертну оцінку текстів і публікують затверджені матеріали в безперешкодному доступі [8]. Видатки на такі журнали складаються з вартості рецензування, підготовки рукописів й простору на сервері. Ці видання покривають свої видатки так само, як теле- і радіокомпанії: платить той, хто зацікавлений у поширенні інформації, тоді як доступ до неї безкоштовний для кожного за наявності належного обладнання. На практиці це означає, що часописи отримують субсидії від університетів чи наукових спілок або ж редакції журналів встановлюють внески за оброблення затверджених до публікації статей для авторів чи спонсорів (роботодавця, організації, яка фінансує дослідження). Обсяг таких внесків є досить гнучким. Очевидно, за наявності субсидій публікації у виданнях безкоштовні. Зменшення обсягів субсидій чи розмірів внесків досягається за рахунок прибутків від інших публікацій, реклами, платних оголошень, додаткових послуг, адже існують організації та консорціуми, які надають знижки для таких внесків. Але в тому випадку, якщо науково-освітня організація планує впродовж року публікувати тексти співробітників у журналі відкритого доступу, то внесок сплачує вона, а не автори. У будь-якому випадку простір для творчих підходів стосовно розвитку цих видань безмежний, а їхній потенціал – очевидний.

Університетською бібліотекою Регенсбурга та бібліотекою Технічного університету Мюнхена було започатковано журнальну службу – Electronic Journals Library, що надає доступ до наукових та університетських часописів з усіх галузей знань: біології, хімії, фармакології, географії, етнології, історії, філософії, психології, політології, соціології, спорту,

медицини [14]. На сьогодні база даних містить 33 267 журналів. З питань правознавства репрезентовано 2884 часописи, до більшості з яких надано безоплатний доступ.

12 травня 2003 р. штаб-квартирою бібліотеки Лундського університету (Швеція) за фінансової підтримки Інституту відкритого суспільства було створено Директорію часописів відкритого доступу – DOAJ (Directory of Open Access Journals) [13]. Ідея створення директорії обговорювалася та отримала схвалення у 2002 р. на I Скандинавській конференції з проблем наукових комунікацій. Мета цього проекту полягає в популяризації наукових журналів безперешкодного доступу і, як наслідок, – у збільшенні їх використання та впливу. Загалом, директорія охоплює безкоштовні повнотекстові журнали з різних категорій знань (сільське господарство, харчові технології, біологія, хімія, історія, археологія, юриспруденція та політика, філософія, релігія, мистецтво та архітектура, бізнес, економіка, науки про землю, математика та статистика, фізика й астрономія, соціологія) багатьма мовами світу. Цей каталог нині нараховує 7500 часописів. Щодня тут з'являється в середньому два нові журнали. Але слід визнати, що ця кількість журналів усе ще не є домінуючою формою поширення наукових знань. Лише 20 % світових рецензованих наукових статей перебувають у відкритому (безкоштовному для користувача) доступі. За решту 80 % наукових ресурсів усе ще потрібно платити і досить дорого [11].

Як пошукові критерії використовуються: назва журналу, заголовок статті, ISSN (International Standard Serial Number), ім'я автора, ключові слова чи слова з анотації. Можливий також одночасний пошук за всіма перерахованими полями та пошук за логічною комбінацією двох пошукових термінів. У директорії також знайшли відображення видання з юридичної тематики – 136 журналів. Найбільше часописів з вищезгаданої тематики представили такі країни, як США (30), Іспанія (14), Колумбія (13), Бразилія (11), Румунія та Великобританія (по вісім), Чилі та Німеччина (по сім). Найкраще це проілюструвати у вигляді діаграми (див. рис. 1).

У 1998 р. в результаті виконання одного з проектів Російського фонду фундаментальних досліджень [2] було створено Наукову електронну бібліотеку eLIBRARY.Ru [9] – найбільший російський інформаційний портал у галузі науки, технологій, медицини та освіти, що містить реферати та повні тексти наукових статей (понад 14 млн). На платформі цього порталу доступні цифрові версії понад 2200 російських науково-технічних часописів, зокрема й понад 1100 журналів відкритого доступу. У процесі

детального аналізу було виявлено журнали, що розкривають питання правової інформації, а саме: «Право и безопасность» (з ретроспективою доступу 2008–2010 рр.), «Право и управление. XXI век» (2007–2009 рр.), «Правовая культура» (2006–2010 рр.), «Юридический аналитический журнал» (2005–2006 рр.), «Юридический вестник Ростовского государственного экономического университета» (2005–2010 рр.) та ін.

Розподіл журналів за географією їх створення

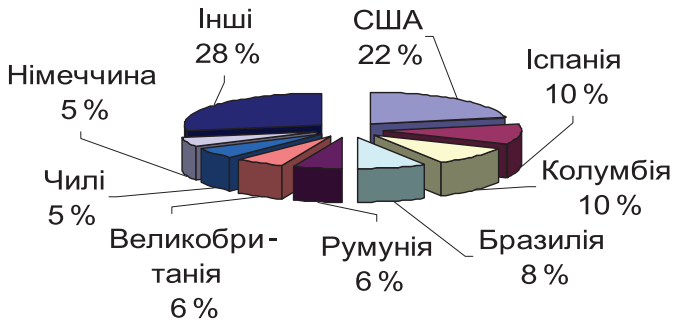

Рис. 1. Розподіл журналів за географією їх створення

У 2006 р. в НБУВ було започатковано портал «Наукова періодика України» для подання відомостей про новітні результати теоретичної та прикладної діяльності установ НАН України. У 2007 р. рамки проекту були розширені – зібрання академічних журналів трансформувалося в загальнодержавний портал наукової періодики. Наразі на порталі представлено електронне зібрання з 1725 наукових періодичних видань (серед них 87 журналів і збірників наукових праць з проблем держави і права та юридичних наук) [10]. У цілому портал «Наукова періодика України» є якісно новим кроком у формуванні національних інформаційних ресурсів відкритого доступу. Він забезпечує збереження для наступних поколінь документованих у цифровій формі знань і онлайнвий доступ до результатів наукових досліджень, створених за рахунок коштів державного бюджету України [7]. Реалізація цього проекту сприятиме зміцненню інформаційної бази для підтримки інноваційної діяльності та супроводження процесу суспільних реформ

у державі, введенню національних інформаційних ресурсів у міжнародну систему наукових електронних комунікацій, формуванню позитивного іміджу української науки.

Таким чином, на початку XXI ст. неспроможність ринкової концепції у сфері інформаційно-комунікаційних технологій провідних країн світу стала очевидною для більшості товариств, які беруть участь у виробництві й споживанні знань. Назріла необхідність інших підходів, які змогли б задовольнити потреби одержання та поширення інформації за умов дотримання балансу інтересів виробників, посередників і користувачів у правах на інтелектуальну власність. Таким новим підходом стала ініціатива, що одержала назву «Відкритого доступу» до наукової інформації. Саме впровадження цієї ініціативи сприяє формуванню суспільства знань, надає можливості оперативного та безкоштовного доступу до новітніх результатів досліджень провідних наукових шкіл. Беручи участь у цій ініціативі й розміщуючи свої роботи у відкритих архівах, автори отримують свободу від комерційних видавництв, одержують можливість швидшого оповіщення наукової громадськості про досягнуті результати, оперативного закріплення своїх пріоритетів і підтримки наукового авторитету.

Відкритий доступ до електронних наукових ресурсів дає змогу довести до максимально широкого кола зацікавлених користувачів останні результати досліджень та забезпечує процедуру публічної оцінки наукових результатів.

Список використаних джерел

1. Будапештская Инициатива «Открытый Доступ» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.soros.org/openaccess/translations/russian-translation>. – Загл. с экрана.

2. Глухов В. А. Проект «Научная электронная библиотека eLibrary. Ru» и перспективы развития электронного книгоиздания в России [Электронный ресурс] / В. А. Глухов. – Режим доступа: URL: http://www.ebiblioteka.lt/resursai/IEEE/Russian/./OTO_2005_1_06.pdf. – Загл. с экрана.

3. Інтеграція України у світове співтовариство в контексті розвитку бібліотечних інформаційних технологій. – К., 2011. – 224 с.

4. Как улучшить доступ к научной литературе в развивающихся странах: вызовы и возможности движения «Open Access» [Электронный ресурс] / Л. Чан, Б. Кирсон, С. Коста, С. Аруначалам. – Режим доступа: URL: http://www.ifla.org/IV/ifla71/papers/150r_trans-Chan.pdf. – Загл. с экрана.

5. *Копанєва В. О.* Бібліотека як центр збереження інформаційних ресурсів Інтернету : монографія / В. О. Копанєва. – К., 2009. – 198 с.

6. *Королева Т. Д.* Открытый доступ как современная практика научной коммуникации [Электронный ресурс] / Т. Д. Королева. – Режим доступа: URL: <http://lib.nuos.edu.ua/files/Korolyova.pdf>. – Загл. с экрана.

7. *Костенко Л. Й.* Загальнодержавний портал «Наукова періодика України» / Л. Й. Костенко // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики : зб. матеріалів VII міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 25–27 травня 2010 р. – К., 2010. – С. 162–165.

8. *Кучма І. Л.* Відкритий доступ як сучасний напрям наукової комунікації / І. Л. Кучма // Україна на шляху до суспільства знань: освіта, наука, культура. – К. : МГО «Прайвесі Юкрейн», 2005. – С. 14–17.

9. Научная электронная библиотека eLibrary.Ru [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://elibrary.ru/defaultx.asp>. – Загл. с экрана.

10. *Симоненко Т. В.* Репозитарій «Наукова періодика України» як засіб антиплагиату / Т. В. Симоненко // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики : зб. матеріалів VIII міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 17–19 трав. 2011 р. – К., 2011. – С. 205–206.

11. *Ярошенко Т.* Зелений шлях відкритого доступу. Репозитарії та їх роль у науковій комунікації: перші двадцять років / Т. Ярошенко // Бібл. вісн. – 2011. – № 5. – С. 3–10.

12. arXiv [Electronic resource]. – Mode of access: URL: <http://arxiv.org/>. – Title from the screen.

13. Directory of Open Access Journals [Electronic resource]. – Mode of access: URL: <http://doaj.org/articles/questions>. – Title from the screen.

14. Electronic Journals Library [Electronic resource]. – Mode of access: URL: <http://rzblx1.uni-regensburg.de/ezeit/index.phtml?bibid=AAAAA&colors=7&lang=en>. – Title from the screen.

15. OpenDOAR (The Directory of Open Access Repositories) [Electronic resource]. – Mode of access: URL: <http://opendoar.org/>. – Title from the screen.

16. Registry of Open Access Repositories [Electronic resource]. – Mode of access: URL: <http://roar.eprints.org/>. – Title from the screen.